

КИЇВСЬКА ТОВАРНО-ФОНДОВА БІРЖА: ОПЕРАЦІЇ З ЦІННИМИ ПАПЕРАМИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглянуто історію Київської товарно-фондової біржі, що виникла після початку «цукрового буму» і перетворення Києва на «столицю цукру». Особлива увага приділена операціям з цінними паперами цукрових заводів, на яких спеціалізувалася біржа. Проаналізовано котирування біржі в різні роки й показано її особливості, пов'язані зі специфікою Києва як основного фінансового центру центрального регіону України.

Ключові слова: *товарно-фондові біржі Російської імперії, Київська товарно-фондова біржа, цукрова промисловість Київської губернії, «столиця цукру», котирування цінних паперів на Київській біржі.*

Вступ. Постановка проблеми. У другій половині ХІХ ст. Київ став значним комерційним і фінансовим центром – уся «торгівля Південно-Західного краю зосереджена в Києві»¹. Цукрова промисловість була «однією з найголовніших причин... величі Києва», а «величезні капітали», нагромаджені в торгівлі та промисловості Києва, були створені цукровою промисловістю. Якби можна було «нинішній Київ», – писав П.Клебановський у 1880-ті рр., – «поставити поруч з Києвом до 40-х років», до початку розвитку цукрової промисловості, Київ мав би вигляд «не краще Таращі» чи іншого подібного містечка². Київ не був фінансовим центром у першій половині ХІХ ст. – набагато більше значення мав Бердичів, а Київ «був бідним провінційним містечком»³. «У комерційному відношенні Київ був містом безжиттєвим... банківських операцій у Києві ще не знали, не знали біржових справ, мало осіб займалося спекуляцією»⁴.

Коли в Російській імперії, як і в інших країнах Європи, почався загальний економічний підйом кінця 1860-х – початку 1870-х рр., у Києві почали виникати нові банки й інші фінансові установи. Так у «патріархальний Київ» прийшли «нові віяння»⁵. Фінансова інфраструктура Києва, важливим елементом якої була товарно-фондова біржа, стала формуватися після того, як з початком «цукрового буму» в середині ХІХ ст. Київ почав перетворюватися на основний центр цукрової промисловості – «столицю цукру», як його тоді називали, подібно до того, як Одеса з її портом стала столицею зернового експорту, а Харків, розташований у центрі нового індустріального регіону на сході України, – столицею вугілля і металу.

Експорт цукру, так само як експорт зерна, пов'язував фінансові центри України зі світовими товарними й фінансовими ринками, на яких у другій половині ХІХ ст. швидко розвивалися перервані Першою світовою війною процеси глобалізації, подібні до глобалізації кінця ХХ ст. Цим зумовлена актуальність дослідження історії Київської біржі, а метою дослідження є визначення специфіки діяльності цієї товарно-фондової біржі, зокрема – особливостей операцій з цінними паперами.

Викладення основного матеріалу. Заснування Київської біржі було пов'язане з ім'ям М.Х. Бунге (1823–1895), економіста і професора Київського університету (в подальшому – міністра фінансів Російської імперії). У 1862 р. М.Бунге і київський міський голова І.Завадський склали для губернської влади доповідну записку про доцільність відкриття в Києві біржі. «Київ легко міг би стати торговим центром не тільки для Південно-Західного краю, а і для губерній, що знаходяться уздовж течії Дніпра». В разі відкриття в місті біржі вона могла б «залучити в Київ купців з інших міст... і проводити великі операції із закупівлі цукрового піску та хліба», а також «полегшити продаж і купівлю державних цінних паперів і укладання кредитних угод»⁶.

За зразком статуту Одеської біржі був укладений проект статуту Київської біржі, а на зборах підприємців, зацікавлених у відкритті біржі, 19 жовтня 1863 р. було вирішено заснувати біржу і придбати для неї будинок на Подолі. Статут біржі було затверджено 5 листопада 1865 р., і, згідно з ним, «Київська

¹ Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / П.Андреев. – К. : ЮЗЖД, 1897. – С. 116–117.

² Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П.Клебановский // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – № 2. – С. 261.

³ *История Императорского университета Св. Владимира*. В 2 т. – Т. 1. – К. : В тип. Императорского университета Св. Владимира, © С.З. Мошенський, 2013

и Симиренко / П.Клебановский // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. –

№ 2. – С. 201, № 3. – С. 307.

⁵ В.Г. (Василий Горленко). Киевская публичная библиотека / В.Горленко // Киевская старина. – 1888. – № 8. – С. 28.

⁶ Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К. : Тип. С.В. Кульженко, 1895. – С. I–II.

біржа є збірне місце» для угод з усіх галузей торгівлі й промисловості (п. 1). Київська біржа «відкрита щодня, крім святкових ... днів (п. 4)»⁷.

У лютому 1869 р. представники купецтва провели перші збори біржового товариства, обравши біржовий комітет і його голову – купця Миколу Хрякова (1829–1900), відомого фабриканта, що спеціалізувався на продажі цукру й борошна. Хряков залишався головою біржового комітету до своєї смерті у 1900 р., коли його змінив лісопромисловець Семен Могилевцев, що був на цій посаді до 1917 р.

Біржі тимчасово надали приміщення Контрактового будинку на місці знаменитих Контрактових ярмарків, а у 1873 р. за сприяння М.Х. Бунге біржу перенесли в окремий будинок на вулиці Інститутській (зараз – Банкова) біля Державного банку. В 1885 р. для біржі був побудований новий будинок на розі Інститутської і Хрещатика. На той час центр фінансового, ділового і громадського життя міста остаточно перемістився з Подолу на Хрещатик, і спорудження там нового будинку біржі було питанням престижу. Будинок побудували за проектом молодого київського архітектора Георгія Шлейфера, що згодом став відомим у місті.

«Розкішна біржова зала міститься на другому поверсі ... оздоблення залу вражає... багатством», однак біржова зала «не буває переповнена публікою, очевидно, через відсутність у місцевого купецтва схильності до зборів і нечисленність складу біржового товариства» (у 1873 р. було 75 членів біржового товариства, відвідувачів біржі – 193; у 1894 р. членів біржі й відвідувачів разом було менш, ніж 150 осіб). Значно більша, ніж у основній залі, кількість біржовиків збиралася «у великій вітальні на нижньому поверсі: правда, більшість з них належить до [біржових] «зайців»»⁸. Останніх збирається тут особливо багато між 3–4 годинами дня»⁹.

Угоди на біржі були переважно товарними й пов'язаними з оптовою торгівлею цукром. «Цукор є головним товаром, з яким укладають угоди». У 1895 р. в Російській імперії було вироблено 35 млн. пудів цукрового піску, «з яких у тому самому році на Київській біржі продано 22,273 млн. пудів (64 %)». Більшість фондових операцій на Київській біржі проводили з акціями та паями цукрових заводів»¹⁰.

Обсяги операцій на Київській біржі зростали – у 1873 р. вони становили у товарному відділі 2,4 млн. руб.; у фондовому відділі 2,1 млн. руб. (а за загальною сумою операцій купівлі–продажу – 53 млн руб.). У 1893 р. обсяг операцій у товарному відділі досягнув 37,1 млн. руб., у фондовому відділі – 5,4 млн. руб. (загальна сума операцій купівлі–продажу – 200 млн. руб.)¹¹.

У 1874 р. в котируваннях Київської біржі переважали іпотечні папери й державні облигації внутрішніх позик¹² – ці облигації були важливим сегментом ринку процентних паперів, як тоді називали всі цінні папери з фіксованим прибутком, на відміну від дивідендних паперів (переважно акцій) зі змінним прибутком¹³. У середині XIX ст. практика випуску внутрішніх облигаційних позик стала поширеною через «неупорядковані фінанси, що не виходили зі стану хронічного дефіциту»¹⁴. До початку 1860-х рр. із загального обсягу цінних паперів, що перебували в обігу (на 1,6 млрд руб.), облигацій внутрішніх позик і білетів державного казначейства було понад 60 %. На другому місці були облигації земельних банків і залізниць; акції становили у той час лише 5 % загального обсягу цінних паперів в обігу¹⁵. У 1881 р. загальна вартість цінних паперів на ринку досягла 6 млрд руб., і хоча частка дивідендних паперів швидко зростала, процентні папери, зокрема державні облигації внутрішніх позик, усе ще «не мали суперників на ринку капіталів»¹⁶.

⁷ Устав Киевской биржи // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – Т. 43. – Отд. 2. – № 42646. – С. 152.

⁸ «Біржові зайці» (від німецького *borsen haase*) – неофіційні маклери. Вони не мали на біржі постійного місця і метушилися всюди, бігаючи «як зайці». У Франції їх називали в середині XIX ст. *courtier marron*.

⁹ Невзоров А.С. Русские биржи. Вып. 1–2. – Вып. 1 : Отчет о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / А.С. Невзоров. – Юрьев : Тип. К.Маттисена, 1897. – С. 200.

¹⁰ Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / П. Андреев. – К., 1897. – С. 116–117.

¹¹ Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К. : Тип. С.В. Кульженко, 1895. – С. XXVII.

¹² 5 % білети Державного банку 1–3 випусків, облигації 5 % внутрішньої вирашної позики 1864 і 1866 рр., 5 % викупні свідоцтва, 5,5 % рента, 5 % облигації Петербурзького міського кредитного товариства, 5 % заставні листи Товариства взаємного поземельного кредиту, 5,5 % заставні листи Херсонського земського банку, 6 % заставні листи Київського земельного банку.

¹³ Першими внутрішніми позиками вважалися паперові асигнації, випущені за Катерини II і офіційно визнані внутрішнім державним боргом. У 1809 р. була випущена перша 7 % позика на 3 млн. руб. терміном на рік для вилучення з обігу частини паперових асигнацій, що в результаті девальвації дестабілізували курс рубля. Розміщення позик пройшло успішно, і в 1810 р. була випущена перша частина 6 % облигаційної позики на 20 млн. руб. (загальний обсяг позики – 100 млн. руб.). Але лише невелику частину позики вдалося розмістити в кредитно-фінансових установах. Хоча перші внутрішні позики не можна було вважати успішними, вони показали, що уряд, крім зовнішніх позик, може мати інше реальне джерело фінансових ресурсів. Потім у 1817–1818 рр. було випущено п'ять довгострокових внутрішніх позик на суму понад 330 млн. руб., не погашених повністю навіть до 1913 р., коли борг за ними становив 38 млн. руб. (Русские биржевые ценности. 1914–1915 / под ред. М.И. Боголепова с участием В.А. Мукоссева, В.С. Зива. – Пг., 1915. – С. 21).

¹⁴ Мигулин П.П. Русский государственный кредит. – Т. 3. / П.П. Мигулин. – Харьков : Печатное дело, 1899. – С. 11–18.

¹⁵ Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России / И.Ф. Гиндин. – М. : Госфиниздат, 1948. – С. 444–445.

¹⁶ За часом погашення облигаційні позики поділялися на безстрокові (рентні), довгострокові й термінові. Найбільше були поширені 4 % державні облигації (ренти), що вважалися «провідним цінним папером» (Русские биржевые ценности. 1914–1915 / под ред. М.И. Боголепова с участием В.А. Мукоссева, В.С. Зива. – Пг., 1915. – С. 5, 15). Із загального обсягу державних і гарантованих державою процентних паперів у європейській частині Російської імперії (5411 млн. руб.) у Київській губернії було в обігу цих

Акції комерційних банків були представлені паперами Київського приватного комерційного банку і Київського промислового банку; акції земельних банків – паперами Київського земельного банку. Серед цінних паперів торгово-промислових підприємств переважали паї цукрових заводів Київської губернії (11 найменувань), а також акції Малинського паперового товариства і Київського товариства водопостачання. Страхові компанії були представлені акціями Київського товариства взаємного страхування від вогню цукробурякових і рафінадних заводів. Операції купівлі–продажу проводилися на біржі переважно з акціями цукрових заводів, для інших паперів пропозицій продавців було значно більше, ніж заявок покупців¹⁷.

За десять років, з 1883 по 1893 рр., обсяг операцій з цінними паперами на Київській біржі значно зріс. У 1883 р. в обігу лідували паї й акції цукрових заводів (426,2 тис. руб.), державні облигації (151,5 тис. руб.), заставні листи земельних банків (66 тис. руб.), акції й облигації приватних товариств (34,1 тис. руб.). У 1893 р. обсяг акцій, облигацій, паїв цукрових заводів та інших приватних компаній зріс до 4,874 млн. руб.; обсяг операцій з державними цінними паперами – до 565,2 млн. руб.¹⁸

Порівняно з 1870–80-ми рр., коли в котируваннях переважали процентні папери й паї цукрових заводів, у 1890-ті роки в котируваннях біржі збільшилася кількість акцій комерційних банків – Київського приватного комерційного та Київського промислового, Варшавського комерційного, а також великих петербурзьких і московських банків¹⁹, а на початку ХХ ст. на біржі з'являлося все більше акцій земельних банків, київських комерційних банків і місцевих промислових підприємств²⁰.

паперів на 130,2 млн. руб. (2,4 %), у Херсонській (Одеська біржа) – на 87,3 млн. руб. (1,6 %), у Харківській – на 66,9 млн. руб. (1,2 %) (Статистический ежегодник на 1913 г. ; ред. В.А. Шарый. – СПб. : Совет съездов представителей промышленности и торговли, 1913. – С. 427).

¹⁷ Цены фондов, акций и товаров при Киевской бирже // Финансовое обозрение. – 1874. – № 35. – С. 169.

¹⁸ Докладну статистику обсягів операцій на Київській біржі див.: Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К. : Тип. С.В. Кульженко, 1895. – С. XLVI–LVII.

¹⁹ Азовсько-Донського, Волзько-Камського, Російського для зовнішньої торгівлі, Російського торгово-промислового, С.-Петербурзько-Азовського, С.-Петербурзького міжнародного, С.-Петербурзько-Московського комерційного, С.-Петербурзького облікового і позикового, С.-Петербурзького приватного комерційного, Московського міжнародного торгового банку. Збільшилася кількість акцій земельних банків (Бесарабсько-Таврійського, Віленського, Донського, Київського, Московського, Нижегородсько-Самарського, Полтавського, С.-Петербурзько-Тульського, Харківського) (Киевская биржа. 16 ноября 1896 г. // Киевское слово. – 1896. – № 3180. – 17 ноября. – С. 1). У березні 1902 р. у котируваннях біржі було 24 найменування процентних паперів, 31 – акцій комерційних банків, 10 – акцій земельних банків, 4 – акцій промислових підприємств, 8 найменувань паїв цукрових заводів. Акції (загалом 45 найменувань) майже вдвічі переважали процентні папери (24 найменування), а цінні папери цукрових заводів (8 найменувань) не були домінуючими. Серед процентних паперів 13 найменувань (понад 50 %) були загальнодержавними (облигації 5 % внутрішньої позики 1–3 випусків, 4 % державної ренти, 4,5 % внутрішньої позики 1898 р.; 4 %, 3,5 % і 3 % золотих позик, 4 % металеві внутрішньої позики, а також 3,8 % конверсійні облигації Товариства взаємного поземельного кредиту, 3,5 % заставні листи Державного поземельного дворянського банку, 4 % свідчення Селянського поземельного банку), 9 найменувань заставних листів земельних банків (Київського, Полтавського, Харківського, Херсонського, Бесарабсько-Таврійського, Віленського, С.-Петербурзько-Тульського, Донського, Нижегородсько-Самарського) і два найменування (5 і 4,5 %) облигацій Київського міського кредитного товариства. Серед акцій комерційних банків 10 найменувань були паперами найбільших петербурзьких і московських банків (Міжнародного комерційного, Волзько-Камського, Азовсько-Донського, Російсько-Китайського тощо), а також Варшавського комерційного і Варшавського облікового банків; Віленського приватного комерційного банку, Лодзького купецького банку, Мінського комерційного банку, Ризького комерційного банку тощо. З київських банків були представлені акції Київського приватного комерційного банку й Південно-Російського промислового банку. Серед 10 найменувань акцій земельних банків були папери Київського, Полтавського, Харківського, Бесарабсько-Таврійського, а також Віленського, Московського, Донського, Нижегородсько-Самарського, С.-Петербурзько-Тульського, Ярославсько-Костромського земельних банків. Нечисленні акції промислових підприємств (чотири найменування) були представлені цінними паперами Південно-Російського машинобудівного заводу, Південно-Російського лісопромислового товариства, Машинобудівного заводу Гретера і Криванека, машинобудівного заводу «Прогрес» (Указатель цен фондов, паев и проч. в Киеве, 15 марта 1902 г. // Киевская биржа. – 1902. – № 11. – 16 марта. – С. 4).

²⁰ У лютому 1881 р. в котируваннях біржі були: з державних паперів – облигації 5 % внутрішніх виграшних позик 1864 і 1866 рр., 5 % викупні свідоцтва, 5,5 % облигації державної ренти. Іпотечні папери були представлені 6 найменуваннями заставних листів (5 % заставні листи товариства взаємного поземельного кредиту, 5,5 % заставні листи Херсонського земського банку, 6 % – Полтавського земельного банку, 6 % – Харківського земельного банку, 6 % – С.-Петербурзько-Тульського земельного банку, 6 % – Московського земельного банку, 6 % – Київського земельного банку. Крім того, котирувалися 4,5 % облигації Головного товариства російських залізниць і 6 % облигації муніципальної позики м. Києва. Акції були представлені паперами комерційних банків (Київського промислового банку і Київського приватного комерційного банку; котирувалися також паї Київського приватного комерційного банку номіналом 10 тис. руб.) і земельних банків (Київського, Полтавського, Харківського). Котирувалися також акції Київського товариства взаємного від вогню страхування цукробурякових і рафінадних заводів. Папери цукрових заводів були представлені в котируваннях папери 9 цукрових заводів (Олександрівського, Боровського, Боршадського, Бутурлінського, Божиковецького, Городківського, Говорівського, Дідовщинського, Джуринського товариств) (Биржевой указатель при Киевской бирже 20 февраля 1881 г. // Киевское слово. – 1881. – 20 февраля. – С. 2.). У серпні 1887 р. котирувалися 5 % внутрішні виграшні позики 1864 і 1866 рр., 5 % білети Державного банку 1–5 випусків, 5 % облигації Східної позики 1–3 випусків, 5,5 % ренти, 5 % і 6 % золота рента, 5 % залізнична рента, 4 % облигації внутрішньої позики. Іпотечні папери були представлені 5 % і 6 % заставними листами Київського земельного банку, 5 % – Полтавського, 6 % – Харківського, 6 % Бесарабсько-Таврійського, 5,5 % Херсонського, 5 % – Державного дворянського банку, 5,5 % – Селянського земельного банку, 5 % – Товариства взаємного поземельного кредиту (всього 9 найменувань). Облигації міських позик були представлені 6% паперами м. Києва і 6% – м. Чернігова (Биржевой указатель при Киевской бирже 1 августа 1887 г. // Киевское слово. – 1887. – 2 августа. – С. 2).

Однак порівнянню з Петербурзькою біржею, обсяг операцій з цінними паперами був невеликий (на Петербурзькій біржі в 1913 р. котирувалися акції 295 підприємств, на Київській не більш, ніж 10–15 – лише 3 %, порівнянню з Петербургом)²¹. Біржовий комітет зазначав (у відповідь на лист Міністерства фінансів, присвячений поліпшенню правил біржової торгівлі), що Київська біржа «належить до розряду провінційних... на ній котируються тільки місцеві паї, а під час продажів інших паперів керуються курсами С.-Петербурзької біржі»²². За словами І.Ф. Гіндіна, у Києві «фондова біржа залишилася в зародковому стані»²³, і «провінційні біржі» загалом мали лише «місцеве значення; нечисленні акції, що котирувалися на них (не більше 20 найменувань на суму не більш, ніж 100 млн. руб.) переважно котирувалися також і на Петербурзькій біржі, тому значення цих бірж навіть у місцевому фінансуванні було зовсім незначним»²⁴. Можливо, казати про «незначну роль» Київської біржі для, наприклад, цукрової промисловості не зовсім коректно, але якщо зважати на те, що на Петербурзькій біржі у 1913 р. в обігу перебували приблизно 300 найменувань цінних паперів, а на Київській, Харківській та Одеській по 10–15 найменувань, то стає очевидним, що значення цих бірж на загальному ринку цінних паперів Російської імперії насправді було не дуже великим.

З цінних паперів на Київській біржі переважали облігації державних позик, що котирувалися на біржах Петербурга, Москви і Варшави. Цінні папери цукрової промисловості так і не знайшли виходу на Петербурзьку та інші біржі, котируючись тільки в Києві. На початку ХХ ст. акцій цукрових заводів було в обігу на 140 млн. руб., і основним їх спеціалізованим ринком була саме Київська біржа. На Київській біржі (так само, як на Одеській і Харківській) самостійне котирування визначалося лише для цінних паперів місцевих компаній (маючи значення для просування цих компаній на ринку), а для всіх інших цінних паперів використовувалися котирування Петербурзької біржі.

У Києві інформація про цінні папери публікувалася в щотижневій газеті «Киевская биржа. Торговый бюллетень» (видавалася по суботах з 1872 по 1917 рр.). Основні рубрики газети – «Цукровий ринок» і «Хлібний (зерновий) ринок» – відображали переважно товарну спрямованість операцій на біржі, що була найважливішим у Російській імперії центром міжнародної торгівлі цукром. У газеті публікувалася докладна інформація про основні ринки цукру (в Лондоні, Гамбурзі, Парижі, Москві, Одесі), а обговорення питань про перспективи експорту²⁵ цукру в Японію, аналіз цін на цукор на Далекому Сході, на островах Ява і Формоза тощо²⁶ свідчили про активну участь біржі у світовому цукровому ринку, на якому добре були помітні глобалізаційні процеси кінця ХІХ – початку ХХ ст. Обговорювалися навіть плани експорту київського цукру в Японію. «Як відомо, представники японських торгових домів декілька разів намагалися встановити з нашими цукрозаводчиками безпосередні стосунки для збуту російського цукру в Японію ... і уповноважені японських фірм декілька разів ... приїжджали до Києва»²⁷.

Інформація про операції з цінними паперами та їх котирування на Київській біржі публікувалася в бюлетені «Київська біржа» у рубриці «Петербургська і Київська біржі (котирування)». У 1912 р. в котируваннях були представлені державні папери (4–5 % облігації, 4–4,5 % заставні листи), іпотечні цінні папери (4–5 % облігації Київського, Московського, Одеського та інших міських кредитних товариств, а також заставні листи Київського, Харківського, Полтавського й ін. земельних банків. Котирування цих паперів на Київській біржі загалом не дуже відрізнялися від котирувань на Петербурзькій біржі²⁸.

Для акцій залізниць, промислових підприємств, банків і страхових компаній наводилися тільки котирування Петербурзької біржі. Самостійні котирування Київської біржі встановлювалися для паїв цукрових заводів, акцій місцевих підприємств, банків і небанківських фінансових установ. Зазвичай номінальна ціна паїв становила 1000 руб., їх біржова ціна була значно вищою і досягала 1300, 2250 та навіть 3000 руб.²⁹ Високий попит на ці папери пояснювався зростанням цін на цукор: «Настрій [ринку] на минулому тижні продовжував залишатися міцним ... відбулися навіть угоди вище граничної ціни»,

²¹ Акции, допущенные к котировкам // Торгово-промышленная газета. – 1913. – 28 дек.; Банки и биржи. – 1913. – № 52. – С. 10.

²² Цит. за: Бородин Л.И. Российский фондовый рынок в начале XX в.: факторы курсовой динамики / Л.И. Бородин, А.В. Коновалова. – СПб.: Алетейя, 2010. – С. 46.

²³ Гиндин И.Ф. Банки и экономическая политика в России: XIX – начало XX в.: очерки истории и типологии русских банков: избранное // И.Ф. Гиндин. – М.: Наука, 1997. – С. 92.

²⁴ Гиндин И.Ф. Банки и экономическая политика в России: XIX – начало XX в.: очерки истории и типологии русских банков: избранное // И.Ф. Гиндин. – М.: Наука, 1997. – С. 92.

²⁵ В Киевской экспортной палате // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 41. – С. 3.

²⁶ Об экспорте русского сахара // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 42. – С. 5.

²⁷ Але спроби японців налагодити прями ділові контакти «не дали позитивних результатів» – «цю невдачу можна пояснити тільки відсталістю й апатією наших цукрозаводчиків, які мають лише одну мету – найдорожче продати цукор на внутрішньому ринку» і одержати якнайбільше прибутків за рахунок внутрішнього споживача. «Тим часом російський цукор останнім часом все більше відправляється в Японію, до того ж у значних кількостях, але через німецькі руки... Починаючи з весни поточного [1903] року фірми Данцига і Гамбурга купили в Росії для Японії близько 2 млн. пудів [цукрового] піску» (К експорту русского сахара в Японию // Киевлянин. – 1903. – № 229. – С. 3. – Кол. 3).

²⁸ Петербургская и Киевская биржи // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 41. – С. 8–9.

²⁹ Петербургская и Киевская биржи // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 41. – С. 9.

але при цьому «незвичайними стрибками, незрозумілими для непосвячених, продовжували рухатися ціни... цей темп коливань був несумісним із ... будь-якими змінами в положенні ринку», оскільки «спекулянти вирішили підтримувати ... штучно» ціни і на цукор, і на акції цукрових заводів³⁰.

Після прийняття нового «Статуту біржового» у 1896 р. Київська біржа вважалася «біржею другого розряду» разом з Одеською і Варшавською (до «першого розряду» належала тільки Петербурзька біржа, а на інших регіональних біржах тимчасово діяли їх власні статuti. Учасниками Київської біржі були здебільшого купці першої гільдії (серед них переважали євреї – 114 і 4 купці інших національностей у 1883 р.; відповідно 188 і 12 у 1891 р., 301 і 90 у 1894 р.)³¹.

Поширеними на біржі були посередницькі операції з перепродажу експортних сертифікатів на цукор. Цукровому ринку, визнаним центром якого став Київ, були властиві постійні коливання цін. Однак внутрішня ціна на цукор, що включала акцизний платіж, завжди була значно вищою, ніж міжнародна – експортери цукру були звільнені від акцизу. Така різниця цін створювала можливість отримувати прибуток від перепродажу експортних сертифікатів на цукор (існувало декілька типів таких сертифікатів залежно від напрямку експорту – для Західної Європи, Персії тощо). Курс експортних сертифікатів постійно змінювався і залежав від різниці ціни на цукор у Києві та Лондоні. Чим більшими були коливання цін на світовому ринку цукру, тим активнішою ставала спекуляція сертифікатами. У 1911–12 рр. на Київській біржі було проведено операцій з експортними сертифікатами на 1,2 млн. руб. – зважаючи на те, що більша частина таких операцій відбувалася в кав'ярнях чи приватних конторах за межами біржі й без участі біржових маклерів³².

Після кризи 1893 р. (яка була особливо сильною у цукровій промисловості) у середині 1890-х рр. почався новий період економічного підйому. Це вплинуло і на активність ринку цінних паперів, зокрема на регіональних біржах. Біржовий ажіотаж охопив, «крім обох столиць ... майже усі великі міста». Харків, Варшава, Київ «почасти оперують на своїх власних біржах, а почасті підтримують безперервні телеграфні контакти з Петербурзькою біржею»³³.

«У Києві грає старий і молодий», – казали в 1910-ті рр., коли спекуляція цінними паперами особливо розцвіла³⁴. У цьому відношенні Київська біржа була набагато активнішою, ніж Одеська, де біржову гру вела невелика група досвідчених ділків, а випадкових учасників майже не було.

У вересні 1894 р. почалася гра на підвищення, і «передова роль у цій кампанії належала київським спекулянтам, що задають своїми наказами на покупку і продаж роботу київським банкірським конторам. Посередники між київськими спекулянтами і Петербурзькою біржею, наші контори заробляють солідні куртажі. Кажуть, що є щасливі банкіри, що загібають куртаж по тисячі й більше рублів у кожному біржовий день»³⁵.

Великими були доходи біржових спекулянтів. «На початку [1894] року, коли не по днях, а по годинах піднімалися ціни акцій ... столичного освітлення, деяких інших підприємств і навіть астраханського водопроводу ... називали імена людей, що примножили свої капітали в п'ять–шість разів». Це нагадувало «цукрову гарячку» в Києві вісімдесятих років, що «збагатила одних і зробила банкрутами інших. У 1894 р. настав період збитків, коли спекуляція почала роздувати курс акцій південно-західних доріг». Спекулянти очікували, що акції піднімуться до 135 руб., але «викуп доріг державою підсік крила рожевим мріям спекулянтів»³⁶.

Чимало було всіляких біржових скандалів і зловживань – у 1913 р. начальник Київського центрального поштово-телеграфного відділення в корисливих інтересах біржової гри затримував передачу банкам телеграм, що стосувалися операцій з цінними паперами, повідомляючи зміст цих телеграм знайомим біржовикам. Подібними справами займалися і його підлеглі, що також брали участь у біржовій грі³⁷.

У 1896 р. на Київській біржі всі обговорювали маніпуляції великих біржовиків, що грали на підвищення з акціями київського водопроводу. «Я – ворон... пролітаю я над Хрещатиком біля думи, і раптом... мою увагу привернув дуже характерний запах... біржової падалі». Це «великі біржові звірі –

³⁰ Сахарный рынок // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 42. – С. 3.

³¹ Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1895. – С. 25.

³² Кальницкий М. Бизнес и бизнесмены / М.Кальницкий. – К.: Варто, 2011. – С. 53–54.

³³ Бирюкович В.В. Биржа и публика / В.В. Бирюкович // Вестник Европы. – 1895. – Т. VI. – С. 361.

³⁴ Лизунов П.В. Российское общество и фондовая биржа во второй половине XIX – начале XX в. / П.В. Лизунов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.hist.msu.ru/Banks/papers/lizunovrusobshibirzh.htm.

³⁵ «Нам уже приходилось сообщать о сильном развитии игры на повышение» // Киевское слово. – 1894. – № 2404. – 22 сент. – С. 1.

³⁶ Спроба відновити гру «у більш скромних розмірах» була призупинена «роз'ясненням, що акціонери під час викупу не повинні розраховувати на одержання суттєвого надлишку понад номінальну вартість акцій – сто рублів. Тоді всіх гравців на підвищення спіткала сумна доля: їм довелося заплатити такі різниці, які поглинули всю колишню наживу» і «дехто поплатився власним капіталом» («Нам уже приходилось сообщать о сильном развитии игры на повышение» // Киевское слово. – 1894. – № 2404. – 22 сент. – С. 1).

³⁷ Раскрытие очередной биржевой «панамы» // Биржа. – 1913. – № 28. – С. 8.

слони, носороги, бегемоти, леви, банкові благодійники... топчуть... [біржових] зайців... Київський водопровід вийшов з берегів»³⁸.

«Ненормальний стан цін паїв, різке їх коливання» ніяк не залежить від «щоденних біржових зборів. Корінь зла у самій спекуляції», в основі якої «у Києві завжди був цукор». Це стосувалося і паїв цукрових заводів³⁹. «Якою б молодою не була Київська біржа», на ній уже використовувалися ті самі прийоми, як і на біржах у Лондоні, Парижі, Берліні й Петербурзі – «укладають угоди з паями на строк... стелляжі, есконт, репорт і депорт. Особливо улюбленою за останні два роки формою спекуляції стало щось середнє між есконтом і депортом». Біржовий спекулянт, вибравши папери для спекулятивної гри (найчастіше – паї цукрових заводів), наймає «біржових зайців», які починають посилено пропонувати на продаж ці папери, після чого ціна на них знижується до мінімуму. Потім ті самі «зайці» починають скуповувати ці паї, але не готівкою, а за угодами на строк (на Київській біржі цей строк зазвичай становив рік, що було пов'язано з проведенням раз на рік контрактних ярмарків, де уклали значні угоди про постачання цукру). Скуповувалися всі паї (наскільки це було можливо, хоча кількість певних паїв у обігу була обмеженою, як правило 300–600), а після того, як усі вони були зосереджені в одних руках, можна було починати гру на підвищення⁴⁰.

У роботі біржі (як і загалом фінансового життя Києва) навіть на початку ХХ ст. зберігала деяке значення давня традиція контрактних ярмарків. «Незважаючи на те, що вже минув час біржових контрактів, з якими пов'язують найбільші обороти київського грошового і товарного ринку, у комерційних сферах усе ще не встановилася рівновага, що буває зазвичай у цю пору року», – зазначало «Киевское слово» у березні 1900 р. «Різні грошові розрахунки», які проводилися на ярмарках, ще не завершилися для багатьох підприємств, і фінансовий стан цих підприємств поки не визначився, «тому біржа все ще дає підстави для різних чуток і тривоги». Після того як «провінційні капіталісти» роз'їхалися з контрактів, а стан «підозрілих у фінансовому відношенні» цукрових заводів визначився, «увага біржі, а точніше, її дрібних ділків зосередилася на місцевих капіталістах і місцевих підприємствах»⁴¹.

Як і на всіх біржах світу, за хвилями біржового ажіотажу й підвищення курсів приходили періоди зниження, деякі з них були тривалими та масштабними, а деякі – короткочасними і мали місцеве значення. «На біржі в Києві – посилена реалізація. Приватні папери продовжують падати; залізничні акції понизилися в середньому на 3 рублі»⁴², повідомляло «Финансовое обозрение» у березні 1912 р. – під час загального економічного підйому, що тривав до вересня цього року.

У роки перед Першою світовою війною на біржі все більшого значення набували акції не тільки місцевих київських підприємств (заводу «Гретер і Криванек» тощо), а й великих металургійних заводів на сході України. «Учорашня біржа пройшла з твердим настроєм для дивідендних паперів, переважно для металургійних акцій». У 1910 р. серед паперів, попит на які стабільно зростає, були акції Донецько-Юр'ївського металургійного товариства (курс 284 руб., зростання +10 руб.), Товариства Брянського заводу (142,5 руб., +1 руб.), Нікополь-Маріупольського товариства (98 руб., +2 руб.). Серед банківських акцій зростає попит на папери Петербурзького міжнародного комерційного банку (котирувалися по 535 руб.); Російського торгово-промислового банку (433 руб.), Облікового і позикового банку (530,5 руб.). Із залізничних акцій збільшився попит на папери Південно-Східної дороги (курс 250 руб., +1 руб.), Північно-Донецької дороги (142 руб., +3 руб.). А «на фондовому ринку тихо» – 4 % державна рента «та

³⁸ Як відомо, основним предметом біржових спекуляцій є дивідендні папери, «які обіцяють дати червонець, а дають алтин». Поки «повітря дихає лукавими обіцянками, весь біржовий манеж дригає ногами, але коли виявляється, що обіцянки не виправдалися, «арена засіяна мертвими тілами зайців». «Якщо папір номінальною ціною сто рублів» (як в акції Київського водопроводу) «дає 10 руб. дивіденду, яка біржова ціна акції?» Теоретично «ціна її ніяк не може бути більше 166 руб. і 66 коп.», нехай навіть 200 руб. «Але якщо акція в 100 руб., що дала два роки по 10 руб. дивіденду, раптово... піднімається в декілька днів до 340 руб... то починає пахнути біржовою падаллю». «Дивіденд у 10 руб. на 340 руб. капіталу – це менш ніж 3 % доходу», і набагато вигіднішою виявляється «золота позика, 4 % рента, заставні листи. Але зайці... просто ошаліли, вони забули, що ті самі водопровідні акції [вже один раз] упали в жовтні на 100 руб.; вони забули, що подібні безглузді стрибки... біржових цінностей є наслідком таємничих маніпуляцій левів, бегемотів і носорогів» (Мимолетом. Биржевое наводнение // Киевское слово. – 1896. – № 2964. – С. 1).

³⁹ «Київські спекулянти... часто за тиждень підвищують паї на сотні рублів, а за рік на 100 %». Це призводить до того, що «ви купуєте пай ... заводу, знаючи, що справи [його] йдуть добре ... що передбачається такий-то дивіденд ... і якщо доведеться розмінювати пай, то ви втратите 10–25 рублів». Але вже за тиждень «вам можуть дати таку ціну, що ви втратите половину капіталу», і все це залежить «від різних біржових маніпуляцій» (Нечто о бирже и спекуляции // Киевское слово. – 1894. – № 2163. – 21 янв. – С. 2).

⁴⁰ Тому «тільки від біржової гри залежить таке різке підвищення чи зниження цін, а не від того, що біржа не відвідується щодня. Про шкоду такої сильної спекуляції з паями цукрових заводів можна навіть і не казати, тому що саме підприємство страждає від цього ... [усе це] шкідливо відображається на економічному житті держави; чимало осіб без усякої праці збагачуються, а більшість із середнім прибутком розорюються. Завдяки тому, що паї так часто переходять з рук у руки, в правління [пайових товариств] потрапляють люди випадкові, зацікавлені лише в біржовій ціні [паїв], а не в справі: якщо вони хочуть дешево скупити паї, вони намагаються не давати дивіденду; якщо хочуть продати паї за високу ціну, вони можуть легко дати більші дивіденди» (Нечто о бирже и спекуляции // Киевское слово. – 1894. – № 2163. – 21 янв. – С. 2).

⁴¹ Биржевые тревоги // Киевское слово. – 1900. – № 4379. – 17 марта. – С. 1.

⁴² На бирже в Киеве // Финансовое обозрение. – 1912. – № 6. – С. 13.

інші державні фонди, а також виграшні позики залишилися без зміни». На «приватні іпотечні» папери попит понизився – 4,5 % заставні листи Київського земельного банку продавалися за 92,1 % номіналу⁴³.

Відповідно до статуту біржі в проведенні операцій брали участь кілька біржових маклерів на чолі з гофмаклером і біржовий нотаріус. Маклери мали свої контори з вивіскою «Біржовий маклер» на нижньому поверсі будинку біржі, хоча деякі з них, крім цього, мали ще й особливі приватні контори поза біржею, де вони вели «справи комісійні окремо від біржових ... у цих конторах присяжні маклери укладали за власний кошт угоди з купівлі [цінних] паперів»⁴⁴. Так, гофмаклер В.І. Паталеев рекламував свої послуги на сторінках газети «Киевское слово»⁴⁵.

Нерідко у вікнах маклерських контор виставлялися зразки паперів, що продавалися. За укладені угоди маклер одержував комісійні «негаймо після виконання укладеного між сторонами договору» – по 1/4 коп. з карбованця у товарних угодах, 1/8 коп. у вексельних угодах, так само в угодах з продажу золота і срібла, 1/10 коп. в операціях з цінними паперами. Згодом комісійні («куртаж») були підвищені – з цукру 1/4 %, з інших товарів 1/2 %, з векселів та інших цінних паперів – 1/8 %. Однак інститут маклерів був не дуже розвиненим у Києві, і тільки троє з усіх маклерів працювали на біржі тривалий час⁴⁶.

Крім офіційних маклерів, які діяли на Київській біржі законно, вільні гравці – «біржові зайці» – діяли самостійно. Київських «біржових зайців» добре описав О.Купрін: «Бажаю одержати п'ять тисяч під другу (після банку) заставну. Чотириста десятин родючої землі з усіма садибами. Посередників і комісіонерів просять не турбувати». Однак, незважаючи на останню умову, особа, що бажає одержати п'ять тисяч, ніяк не обійдеться без зайця ... в'юнкий заєць неодмінно проникне до поміщика і вмить утворить довгий ланцюг з посередників ... Два-три дні зайці ... нишпорять по місту: один дізнається адресу заставника, інший знаходить найзручніший до нього підхід, третій знайомить, четвертий веде переговори, п'ятий сам не може дати собі пояснення, яку він роль грає в цій метушні, однак метушиться більше всіх узятих разом. Нарешті угода виконана, поміщик одержує гроші, укладає за участю шостого і сьомого зайців нотаріальну заставу й видає куртаж, що одразу поділяється між усіма ланками ланцюга на підставі якогось спеціального правила товариства, незрозумілого для непосвячених: одному дають рубль, іншому два, ще одному десять, а комусь... цілу сотню. Такою була діяльність звичайних, так би мовити, "польових" зайців. Крім них, є ще порода біржових зайців, які до своїх простих побратимів ставляться так само, як, наприклад, борзий пес до дворняги»⁴⁷.

Офіційні маклери і неофіційні біржові гравці мирно співіснували. «Біржові зайці» щодня приходили до будинку біржі, де знаходили свою клієнтуру. Вони збиралися на вулиці перед біржею або ж у першій половині дня в кав'ярні «Кондитерська Семадені», що була поруч і належала швейцарцю Бернаркові Семадені. Ця кав'ярня (розташована в будинку, де містився Дворянський банк), вважалася однією з кращих у місті; крім неї, Семадені належали кондитерська й ресторан, що знаходилися поряд з кав'ярнею. Особливо численними збори біржових гравців у Семадені стали після 1895 р., коли поліція заборонила зібрання «вуличних біржовиків», які раніше зустрічалися на різних бульварах у центрі міста.

У кав'ярні Семадені стояли триногі мармурові столики, на яких написані цифри – «у Семадені збиралися біржові ділки й підраховували на столиках свої прибутки та збитки»⁴⁸, – згадував К.Г. Паустовський, що жив у Києві перед Першою світовою війною. «Я втерся в компанію маклерів ... сиджу вже у Семадені нарівні з усіма за білим мармуровим столиком і п'ю каву зі здобними булочками ... хоча під час поділу куртажу завжди виникають непорозуміння і претензії ... Тут, у Семадені, і є справжня біржа. Сюди збираються маклери з усіх кінців світу»⁴⁹.

Крім кафе Семадені, київські біржові спекулянти збиралися в другій половині дня, з 15-ої до 16-ої години, біля банкірських контор А.М. Левінсона і з 16-ої до 17-ої – біля контори Л.В. Ландау на

⁴³ Киевская биржа // Киевское утро. – 1910. – 30 октября. – С. 4.

⁴⁴ Невзоров А.С. Русские биржи. Вып. 1–2. – Вып. 1: Отчет о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / А.С. Невзоров. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1897. – С. 205. «Паперами» звичай називали акції та інші дивідендні цінні папери, а «фондами» – державні облігації з фіксованим відсотком.

⁴⁵ В.И. Паталеев, гофмаклер Киевской биржи // Киевское слово. – 1887. – № 235. – 28 октября. – С. 1.

⁴⁶ Невзоров А.С. Русские биржи. – Вып. 1–2. Вып. 1 : Отчет о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / А.С. Невзоров. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1897. – С. 206–207.

⁴⁷ «Дих хижаків називають зайцями за їх зовнішній вигляд. Втягнутий живіт, сухорляві довгі ноги, вічна квапливість ходи й рухів, насторожені... вуха, ніс, що постійно ніби рознюхе щось у повітрі – ось типові риси зайця, найчастіше єврея. Невтомність і витривалість зайця-єврея воістину дивні... Заєць слов'янського походження поступається багато в чому зайцю описаної породи. Він менш рухливий, при невдачі розкисає і має національну схильність закінчувати угоди в ресторани. Але він бере коректністю зовнішнього вигляду, повільністю рухів, гарним покромом сюртука і награним апломбом. Він вміє іноді не без достоїнства поговорити зі своїм клієнтом про занепад полювання з мисливськими собаками, про шосту книгу дворянських династій і про останній міський скандал» (Купрін А. Киевские типы. Заяц (1895) / А.Купрін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://poesias.ru/proza/kuprin-aleksandr/kuprin10048.shtml>).

⁴⁸ Паустовський К.Г. Повесть о жизни / К.Г. Паустовский [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://paustovskiy.niv.ru/view/paustovskiy/007/697.htm>.

⁴⁹ Алейхем Ш. Менахем-Мендл / Ш.Алейхем [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jewish-library.ru/aleyhem/menahem-mendl/5/11.htm>. Повесть Шолом-Алейхема була опублікована в 1892 р. – письменник на власному досвіді добре знав Київську біржу кінця 1880-х – початку 1890-х років. На гроші, отримані в спадщину, він хотів організувати в Києві видавництво і, щоб збільшити капітал, почав грати на біржі, але невдало, після чого зав'язав у боргах і на якийсь час йому довелося виїхати за кордон.

Хрещатику. Улюбленими цінними паперами на неофіційних біржах у Києві були нафтові, металургійні та залізничні акції. «Багато киян ремствують на те, що в Києві існує розкішний будинок, призначений для біржових зборів», але цей будинок мало відвідується «біржовим людом», а угоди відбуваються «у приватних конторах і в біржових маклерів, у кав'ярнях», хоча набагато зручніше було б укласти угоди «в розкішній залі», а не на вулиці чи в кав'ярнях⁵⁰. Улюбленим місцем зустрічей «квидатних адвокатів... цукрозаводчиків і місцевих біржовиків» був знаменитий ресторан «Північний» на розі Володимирської і Фундуклеївської вулиць, навпроти Оперного театру⁵¹.

«Він пристрастився до біржової гри, – писав у 1917 р. про свого героя і про Київську біржу О.Купрін, – і в цій темній, складній і ризикованій сфері його ... не залишало ... божевільне, постійне щастя. У найкоротший час він став оракулом місцевої біржі ... купував і продавав папери ... не маючи ані найменшого уявлення про те, які саме підприємства ці папери забезпечують. Він ніколи не міг осягнути глибокої сутності біржових угод а la hausse (на підвищення) і а la baisse (на зниження) ... Але коли він грав на підвищення, то негайно десь, на краю світу, у невідомих йому степах, починали бити могутні нафтові фонтани, а у ... сибірських горах раптом виявлялися ... поклади золота. А якщо він ставив на зниження, то давні підприємства відразу ж зазнавали величезних збитків від страйків, пожеж і повеней, коливань закордонної біржі або раптової сильної конкуренції»⁵². Такими були особливості біржової гри.

Розгляд історії Київської біржі свідчить, що ця біржа спеціалізувалася на цінних паперах цукрових підприємств. Гра на підвищення чи зниження з цими паперами мала значний вплив на ринок цукру і на київський фінансовий ринок загалом.

Крім паїв та акцій цукрових заводів, на Київській біржі проводилися операції з державними облигаціями. Однак біржа була не єдиним місцем, де можна було купити або продати ці папери – подібні послуги пропонували всі банки й банкірські контори міста. Напередодні Першої світової війни на біржі все частіше почали з'являтися індустріальні акції та облигації міських муніципальних позик, однак ця тенденція не встигла повністю виявитися перед війною.

Висновки. Хоча асортимент цінних паперів та обсяг операцій з ними були обмеженими (порівняно з Петербурзькою та Московською біржам), Київська біржа була основним (і фактично єдиним) ринком для цінних паперів цукрових підприємств, які не потрапляли в котировання Петербурзької біржі, найбільшої в Російській імперії. А величезні капітали, нагромаджені київськими цукрозаводчиками, через приватні банкірські контори Левінсона, Ландау та ін. перекачувалися на Петербурзьку біржу, де використовувалися у грі на підвищення чи зниження.

Вивчення фінансових зв'язків Київської товарно-фондової біржі з іншими біржами на території Центральної та Східної України (Одеською та Харківською) є напрямом подальших досліджень автора.

Список використаної літератури:

1. Акции, допущенные к котировкам // Торгово-промышленная газета. – 1913. – 28 дек.
2. *Алейхем Ш.* Менахем-Мендл / *Ш.Алейхем* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jewish-library.ru/aleyhem/menahem-mendl/5/11.htm>.
3. *Андреев П.* Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / *П.Андреев*. – К., 1897. – С. 116–117.
4. Биржевой указатель при Киевской бирже 20 февраля 1881 г. // Киевское слово. – 1881. – 20 фев. – С. 2.
5. Биржевой указатель при Киевской бирже 1 августа 1887 г. // Киевское слово. – 1887. – 2 авг. – С. 2.
6. Биржевые тревоги // Киевское слово. – 1900. – № 4379. – 17 марта. – С. 1.
7. *Бирюкович В.В.* Биржа и публика / *В.В. Бирюкович* // Вестник Европы. – 1895. – Т. VI. – С. 361.
8. *Бородкин Л.И.* Российский фондовый рынок в начале XX в.: факторы курсовой динамики / *Л.И. Бородкин, А.В. Коновалова*. – С.Пб. : Алетейя, 2010. – С. 46.
9. *Горленко В.* Киевская публичная библиотека / *В.Горленко* // Киевская старина. – 1888. – № 8. – С. 28.
10. *Паталеев В.И.* Гофмаклер Киевской биржи / *В.И. Паталеев* // Киевское слово. – 1887. – № 235. – 28 октября. – С. 1.
11. В Киевской экспортной палате // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 41. – С. 3.
12. *Гиндин И.Ф.* Банки и экономическая политика в России: XIX – начало XX в.: очерки истории и типологии русских банков: избранное // *И.Ф. Гиндин*. – М. : Наука, 1997. – С. 92.
13. *Гиндин И.Ф.* Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России / *И.Ф. Гиндин*. – М. : Госфиниздат, 1948. – С. 444–445.

⁵⁰ Нечто о бирже и спекуляции // Киевское слово. – 1894. – № 2163. – 21 января. – С. 2.

⁵¹ Паталеев А.В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А.В. Паталеев. – К. : Лыбидь, 2013. – С. 41–42, 93.

⁵² Куприн А. Звезда Соломона / А.Куприн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.malpertuis.ru/kuprin1.htm>.

14. Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К. : Тип. С.В. Кульженко, 1895. – С. I–II, XXVII, XLVI–LVII, 25.
15. История Императорского университета Св. Владимира. В 2 т. – Т. 1. – К. : В тип. Императорского университета Св. Владимира, 1884. – С. 90.
16. К экспорту русского сахара в Японию // Киевлянин. – 1903. – № 229. – С. 3. – Кол. 3.
17. *Кальницкий М.* Бизнес и бизнесмены / *М.Кальницкий*. – К.: Варто, 2011. – С. 53–54.
18. Киевская биржа. 16 ноября 1896 г. // Киевское слово. – 1896. – № 3180. – 17 нояб. – С. 1.
19. Киевская биржа // Киевское утро. – 1910. – 30 октяб. – С. 4.
20. *Клебановский П.* Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / *П.Клебановский* // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – № 1. – С. 101–114 ; № 2. – С. 251–262 ; № 3. – С. 359–377.
21. *Куприн А.* Звезда Соломона / *А.Куприн* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.malpertuis.ru/kuprin1.htm>.
22. *Куприн А.* Киевские типы. Заяц (1895) / *А.Куприн* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://poesias.ru/proza/kuprin-aleksandr/kuprin10048.shtml>.
23. *Лизунов П.В.* Российское общество и фондовая биржа во второй половине XIX – начале XX в. / *П.В. Лизунов* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.hist.msu.ru/Banks/papers/lizunovrusobshibirzh.htm.
24. *Мигулин П.П.* Русский государственный кредит. Т. 3. / *П.П. Мигулин*. – Харьков : Печатное дело, 1899. – С. 11–18.
25. Мимолетом. Биржевое наводнение // Киевское слово. – 1896. – № 2964. – С. 1.
26. На бирже в Киеве // Финансовое обозрение. – 1912. – № 6. – С. 13.
27. Нам уже приходилось сообщать о сильном развитии игры на повышение // Киевское слово. – 1894. – № 2404. – 22 сентяб. – С. 1.
28. *Невзоров А.С.* Русские биржи. Отчет о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / *А.С. Невзоров*. – Юрьев : Тип. К.Маттисена, 1897. – Вып. 1–2. – Вып. 1. – С. 200, 205–207.
29. Нечто о бирже и спекуляции // Киевское слово. – 1894. – № 2163. – 21 января. – С. 2.
30. Об экспорте русского сахара // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 42. – С. 5.
31. *Паталеев А.В.* Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / *А.В. Паталеев*. – К. : Лыбидь, 2013. – С. 41–42, 93.
32. *Паустовский К.Г.* Повесть о жизни / *К.Г. Паустовский* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://paustovskiy.niv.ru/review/paustovskiy/007/697.htm>.
33. Петербургская и Киевская биржи // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 41. – С. 8–9.
34. Раскрытие очередной биржевой «панамы» // Биржа. – 1913. – № 28. – С. 8.
35. Русские биржевые ценности. 1914–1915 / под ред. *М.И. Боголепова* с участием *В.А. Мукоосева, В.С. Зива*. – 1915. – С. 5, 15, 21.
36. Сахарный рынок // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 42. – С. 3.
37. Статистический ежегодник на 1913 г. / под ред. *В.А. Шарый*. – СПб. : Совет съездов представителей промышленности и торговли, 1913. – С. 427.
38. Указатель цен фондов, паев и проч. в Киеве, 15 марта 1902 г. // Киевская биржа. – 1902. – № 11. – 16 марта. – С. 4.
39. Устав Киевской биржи // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 43. – Отд. 2. – № 42646. – С. 152.
40. Цены фондов, акций и товаров при Киевской бирже // Финансовое обозрение. – 1874. – № 35. – С. 169.

МОШЕНСЬКИЙ Сергій Захарович – доктор економічних наук, професор кафедри фінансів Житомирського державного технологічного університету.

Наукові інтереси:

- фондові біржі: історія розвитку та закономірності.

Стаття надійшла до редакції 01.11.2013